

Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni

Autorica razmišlja o postmodernističkoj kritici povijesti tražeći u njoj mogućnosti redefinicije discipline koja će uzeti u obzir sve njezine epistemološke značajke i dati joj prikladniju poziciju među humanističkim i drugim disciplinama.

Uzaludna potraga povijesti za znanstvenošću

Suočimo se s time: povijest je disciplina koja ima velikih problema s definicijom svoje biti, svrhe, spoznajnih mogućnosti i metoda. Ti su problemi otpočeli još u 19. stoljeću, kada se povijest uzaludno pokušavala prilagoditi metodama prirodnih znanosti, kako bi i sama mogla ponijeti naslov znanosti. Bez toga, mislilo se tada, povijest ne bi mogla doseći objektivnost, a to znači da ne bi imala spoznajnu vrijednost. Povijest se našla u procijepu između težnje za znanstvenošću i narativnosti svog diskursa i zbog toga nije mogla riješiti neka temeljna pitanja. Mnogi su pravci i škole pokušavali afirmirati znanstvenost historiografije: pozitivizam, historizam, a u 20. stoljeću, marksistički materijalizam, strukturalizam, socijalna povijest, demografsko-kvantitativna povijest, kliometrija i drugi.¹ Hrvatska historiografija je u tom smislu bila pod utjecajem njemačkog historizma, Marxova ekonomsko-determinističkog modela povijesne analize, te strukturalizma u verziji škole *Annales*. Predstavnici druge generacije povjesničara okupljenih oko časopisa *Annales* i njihovi sljedbenici izjednačili su naraciju s događajnom, političkom poviješću i nastojali etablirati povijest kao znanost pomoću strukturalističke teorije i kvantitativnih metoda. Napustili su pripovijest i okrenuli se demografiji, ekonomiji i etnologiji upravo zato da bi izbjegli dvojbu oko znanstvenosti ili neznanstvenosti povijesti. Naraciji su suprotstavili “znanost interpretacije” smatrajući da su te dvije stvari nespojive. Teorija interpretacije podrazumijevala je da povjesničar konstruira svoj objekt i analizira izvore postavljajući pitanja koja vode istraživanju. Smatralo se da je takvom interakcijom između prošlosti i istraživača moguće postići objektivno znanje. Pri tome se gubilo iz vida da je subjektivnost na djelu ne samo u iskazu, nego i u fazi formuliranja pitanja, te da znanje nije nužno kumulativno, jer se “novo” znanje vrlo često mora suprotstavljati “starom”, općeprihvaćenom znanju, kako bi se etabliralo. Osim toga, metoda konstrukcije objekta istraživanja dovela je do diobe povijesti na niz poddisciplina i izbrisala granice između

¹ Lyotard, *The postmodern condition*, 36. Joyce, *The end of social history?*, 342-348. Ankersmith, *Historiography and Postmodernism*, 290.

povijesti i drugih društvenih disciplina. Veći dio konceptualnih i metodoloških novosti u školi *Annales* bio je vezan uz potragu za “totalnom povijesti”, no taj projekt nije uspio, naprotiv, završio je u razmrvljenosti. Braudelova kritizirana, ali i naširoko prihvaćena kategorija “dugog trajanja” suprotstavljala se političkoj povijesti za koju su smatrali da se ne može znanstveno istraživati, jer je događajna i brzo se mijenja.² Politička povijest metodološki je izjednačena s povijesnom naracijom i zajedno s njome izbačena iz planova o “novoj povijesti”. Takvim prigovorima povijesnoj naraciji historiografija se približila poststrukturalističkoj dekonstrukciji narativnosti.³ Spomenuti, kao i svi drugi pokušaji izbjegavanja narativnosti povijesti, skrenuli su na područje i metodologiju nomoloških društvenih znanosti, pa je tako težnja da se povijesti osigura prostor među znanostima završila novim “ugrožavanjem”. Ekonomsko-deterministički model povijesne analize je razočarao: trostupanjska hijerarhija povijesnih djelovanja prema kojoj se tijekom povijesti temelji prije svega u gospodarstvu i demografiji koji potom utječu na društvene strukture i potom na duhovni, religiozni, kulturni i politički razvoj, pokazala se kao konstrukcija koja ne može doista objasniti stvarnost. Spoznaja da su politička i vojna moć, upotreba sile, a na drugi način i različita duhovna kretanja određivali društvene strukture, gospodarski i agrarni sustav, raspodjelu dobara i kulturu elite potkopala je metodološke temelje ekonomskog determinizma. Kvantitativna metoda također je pokazala svoja ograničenja i nedostatnost u objašnjavanju povijesnih fenomena. Tom se metodom htjelo izbjeći subjektivnost i doskočiti nepredvidljivosti povijesnih svjedočanstava. Serijalna povijest, osobito francuska, nekim je spoznajama radikalno transformirala našu predodžbu o srednjovjekovnim i ranonovovjekovnim europskim društvima, time što je osvijetlila neke kolektivne fenomene o kojima nikakvo znanje nije bilo moguće bez konstrukcije serija činjenica. S druge strane, ona je htjela oživotvoriti kartezijanski stav o matematici koja bi mogla okupiti društvene i eksperimentalne discipline u jedinstvenu znanost. No, u praksi nije ostvarena težnja za znanstvenošću, nego je zbilja svedena na nizove brojki, matematičke modele koji nemaju nikakve veze s povijesnom interpretacijom.⁴ Tom se gledištu suprotstavila treća generacija analista, a za njima i mnogi drugi povjesničari koji su se vratili pripovijesti i postavili u središte zanimanja ljude, a ne impersonalne procese.⁵

Povijest: znanost, umjetnost ili nešto treće?

Debata o tome je li povijest znanost ili umjetnost posljedica je ideologije 19. stoljeća, kada se držalo da je znanost isključivi put ka istini. Racionalistička filozofija poslužila je kao temelj jedinstvenog sustava znanosti izvedenog iz matematike, pri čemu je mjesto pojedine discipline u hijerarhiji odredila njezina bliskost matematičkoj egzaktnosti. Povijest, kao znanje o pojedinačnom koje može doseći samo vjerojatnost, a ne i egzaktnu točnost, teško se mogla uklopiti u to.⁶ Apsurdno je da je upravo povijest, čija je pozicija

² Gross, *Suvremena historiografija*, 237-257. Burguière, *De la compréhension en histoire*, 123-126. White, *Problem pripovedi*, 105-107, 113, 120.

³ Na primjer, Furet je izrijekom ustvrdio da narativna historiografija dramatizira povijesne procese i predstavlja ih u književnoj formi romana. Furet, *Družboslovne metode u proučavanju zgodovine*, 60-62.

⁴ Rüsen, *Pisanje zgodovine*, 75-78, 80-81. Stone, *Vrnitev pripovedne umjetnosti*, 164-170. Burguière, 134-135. Gross, *Suvremena historiografija*, 250-257, 282-286.

⁵ Janeković Römer, *O pisanju povijesti*, 445-446.

⁶ Gross, *Suvremena historiografija*, 79-80.

među znanostima uvijek bila upitna, u toj mjeri ideološki podržavala modernu. Uzaludno tražeći znanstvenost, povjesničari su strogo podredili slobodu oblikovanja povijesnog djela metodološkim pravilima povijesnog istraživanja. Narativni i kauzalno-analički postupak strogo su se dijelili. Drugim riječima, pisanje povijesti svedeno je na голу funkciju povijesnog istraživanja. Tim su putem išli Ranke, Comte i Marx i mnogi njihovi sljedbenici koji su vjerovali i vjeruju da deestetizacija povijesti jamči njezinu objektivnost i znanstvenost. Romantički povjesničari 19. stoljeća nastupili su s naizgled sasvim različitim pozicija, ali zapravo su ostali unutar istih kategorija. Isprva su definirali povijest kao umjetnost, odnosno kao narativni diskurs koji organizira prošlost kroz retorička sredstva. Na kraju su odustali od toga i smjestili povijest negdje između znanosti i umjetnosti, budući da činjenice determiniraju povijesnu naraciju i ukidaju artistsku slobodu. To znači da je pojam znanosti ponovo definirao povijest, s time da je ona proglašena nekim hibridom, nečim što nema ni kvalitete znanosti ni kvalitete umjetnosti.⁷ Ta je rasprava preživjela: dihotomija između znanosti i umjetnosti ne može više opstati, prije svega zato što se pojam znanosti i spoznaje radikalno redefinira. Znanost definirana u moderni nije jedini mogući način spoznaje svijeta. Tvrditi da je povijesna interpretacija samo subjektivno uvjerenje i da nema status kognitivne operacije, značilo bi ostati u okviru modernističkog poimanja znanja i spoznavanja. Znanje ne prestaje biti dobrom stvari za kojom treba težiti, ako prihvatimo pitanja i kritike, ako uočimo granice i stranputice devetnaestostoljetnog “pouzdanog” i “objektivnog” znanja. Potrebno je osloboditi se kartezijanskog uvjerenja da izvan empiristički shvaćenog znanstvenog znanja postoji samo arbitrarnost, kaos i mašta. Epistemološki kriteriji istinitosti su se promijenili – više se ne teži (ionako nedohvatnoj) apsolutnoj i nepromjenjivoj istini, nego se spoznaja shvaća kao potraga za istinom, mogućnost razumijevanja i objašnjenja čiji se se dosezi mijenjaju.⁸ To jednako vrijedi i za prirodne i za humanističke i društvene discipline. Postmoderna je svojim pitanjima o svojstvima diskurzivnosti otvorila nove načine razmišljanja o odnosu znanosti, umjetnosti, povijesti i filozofije, koji afirmiraju povezanost tih disciplina, ne samo diskurzivnu nego i epistemološku. Sve su te discipline definirane kao osobiti načini spoznaje, “putevi otkrivanja”.⁹

Kraj modernističke paradigme povijesti

Modernističke teorije povijesti pokušavale su reducirati svu raznolikost, pojedinačnost i nepredvidivost, sav kaos povijesti na apsolut, neki objektivni proces ili stroj koji pokreće povijest i daje svim događajima određeno značenje i mjesto unutar “povijesnog razvoja”. Ljudski strah pred neizvjesnošću nametao je povijesti potrebu potrage za zakonitostima u povijesti, bilo kakvim regulativnim mehanizmima koji bi davali izvjesnost i kakav takav uvid u budućnost. Uvjerenje u postojanje transcendentnih i apsolutnih jamstava istine ostatak je filozofija povijesti koje danas više ne postoje. Umjesto tih velikih sustava, tzv. metapripovijesti, postmoderna nudi pluralizam i relativizam. Takvo mišljenje krije opasnost gubitka ne samo metodoloških nego i etičkih kriterija, pa je mnogim povjesničarima

⁷ Luthar, Nazaj k pripovedi, 9-12. Jenkins, Rethinking history, 53-58.

⁸ Lorenz, Can histories be true?, 313, 325. Roth, Narrative explanations, 2-3. Gross, Suвременa historiografija, 359-361.

⁹ Gross, Suвременa historiografija, 325, 329, 338. Hobart, The Paradox, 43-44. Veyne, Kako pišemo zgodovino: pojem intrige, 24, 27-31. Žunjić, Heidegger, 99, 105.

zazorno. No, afirmacija različitosti i pojedinačnosti afirmira prošlost onakvu kakva ona jest.¹⁰ To znači da shvaćanje o prošlosti kao kaosu akcidentalnosti vodi bliže njezinoj biti.¹¹ Povijest mora ugraditi značajke prošlosti u svoj diskurs, dakle, mora prihvatiti slučajnost i nepredvidivost, različito, neizrečeno i potisnuto. Vrijeme je da se “promijene neke navike uma usađene u prosvjetiteljstvu, pa i u renesansi”.¹² Više ne vrijede ni newtonovske predodžbe svijeta, a mi još uvijek mislimo u ptolomejevskim, gledajući sunce kako izlazi i zalazi. Nema više čvrstih, neprijepornih oslonca znanju, ali to ne znači da treba uteći u skepticizam i nihilizam koji se katkada doimaju dominantnim pretpostavkama našeg vremena: pred nama je težak zahtjev slobode. Povjesničari shvaćaju da povijest nema priznat i neupitan status među ostalim disciplinama, te da je izložena bespoštednoj kritici iz mnogih smjerova. Svjesni su također izvanstručnih utjecaja na mišljenja o prošlosti, kao i toga da historiografske rasprave ne vode konačnim zaključcima. Mnogi se boje opasnosti relativizma i individualizma postmodernih teorija, pa ne vide prednosti koje donosi to obilje upitnika. Postmoderna je, uza svu svoju glasnu poviku, na neki način mnogo skromnija od modernističkog pozitivizma, jer ne pretendira na univerzalno i apsolutno znanje. Put traženja spoznaje postaje barem jednako važan kao i cilj. Dakako da se teško može braniti radikalni relativizam koji završava u agnosticizmu, dokida etiku i negira bilo kakvu mogućnost smislene ljudske komunikacije. Međutim, ne treba bježati od pojma relativnosti znanja niti ga se bojati. I egzaktne su znanosti već odavno priznale da njihovi rezultati predstavljaju samo relativnu, a ne apsolutnu spoznaju. Relativnost nije samo svojstvo ljudske spoznaje o svijetu nego i novo načelo prirodnih znanosti, to jest fizičkog svijeta koji nas okružuje. Nema više čvrstog i prepoznatljivog Newtonova sustava koji je jamčio jedinstvo znanosti i učvršćivao dekartistički matematičko-mehanički model prirode i povijesti.¹³ Vrijeme je relativno, prostor je nedefiniran, beskonačno/konačan, kvantna fizika načelom diskontinuiteta afirmira neodređenost i slučajnost, različite i nepredvidive ishode procesa na razini kvantnih čestica. Načelo komplementarnosti podrazumijeva da se oprečne teorije o česticama i valovima ne isključuju nego nadopunjuju. A kako shvatiti rasprave i dovijanja o “crnim rupama”, “crvotočinama” i drugim pretpostavkama fizičara koje zvuče kao SF priče? Očito se fizika sve više bavi onim što se ne može opaziti ni provjeriti i što ni na koji način ne korespondira s poznatim svijetom. Slično kao i povijest, udaljuje se od teorije o korespondirajućoj istini kao jedinog istini. Dakle, egzaktne discipline također se nalaze pred izazovom raznolikih mogućnosti, te neizvesne i relativne spoznaje. Na taj izazov one ne odgovaraju bijegom u agnosticizam, već prihvaćaju novi način razmišljanja. Za očekivati je da se na sličan način dekonstruiraju i nanovo konstruiraju i humanističke discipline koje se zasada previše vrte u vrzinom kolu radikalnog relativizma literarnih teorija. Pri tome pod “dekonstrukcijom” ne smatram uski lingvistički pojam dekonstrukcije nego “demontriranje” prosvjetiteljskog projekta i potragu za novim oblicima spoznaje, na tragu Heideggerove ideje o tome.

Odustajanje od modernističkog projekta povijesti kao znanosti oslobađa disciplinu aporija koje ionako nikada nije uspijevala riješiti i približava je samoj sebi, pravoj svrsi i mogućnostima. Ponovno promišljanje modernističkog nasljeđa ne odbacuje njegove kvalitete koje se tiču prije svega kritike izvora i pomne rekonstrukcije činjenica, ali se definitivno napušta devetnaestostoljetna borba za “znanstvenost” u smislu prirodnih

¹⁰ Gross, *Suvremena historiografija*, 220, 322 i dalje. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, 448. Bennet, *Outside literature*, 225-228. Ankersmith, *Historiography and Postmodernism*, 289-292.

¹¹ White, *Problem pripovedi*, 102. Popper, *Bijeda historicizma*, 111-124.

¹² Ermarth, *Sequel to history*, 58-61.

¹³ Gross, *Suvremena historiografija* 79-80, 356-361. Ferraris, *Postmoderna*, 89-90.

znanosti. Takva je definicija ionako uvijek bila Prokrustova postelja za povijest – uvijek se nešto moralo odsijecati. Naime, iako je povijest iz različitih razloga bila instrumentalizirana u modernizmu, ona po svojoj biti nije modernistička. Doduše, dugo je vremena tvrdila da donosi apsolutne, objektivne i konačne sudove, ali to nije bilo tako – povijest je bila i jest stalna rasprava i interpretacija. Sada, kada se znanost detronizira kao intelektualni apsolut i jedini model istinitosti, povijest se ne bi trebala osjećati ugroženom nego, naprotiv, vidjeti u tome mogućnost vlastite transformacije i nove definicije, čak i oslobođenja. U svijetu koji je izgubio vjeru u znanost, napredak i trijumf razuma, u kojem se rekonstruiraju globalni odnosi, ni historiografija više ne može biti ista. Umjesto nametanja apsolutnih esencijalističkih koncepta povijesti, treba priznati njezine granice i uvjetovanosti. Također se valja odljepiti od isključivog bavljenja metodologijom i razmišljati i o spoznajnoj ulozi discipline.¹⁴

Epistemološke značajke i problemi povijesti

Epistemološka krhkost povijesti posljedica je neprisutnosti njezina predmeta, nedefinirane metodologije, nedostatka teorije, subjektivnog karaktera povijesne spoznaje, te utjecaja ideologije na historiografiju. Prema modernističkoj paradigmi, u povijesnom istraživanju postoji jasna granica između promatrača i promatranog: promatrač prikuplja i analizira dokumente, čita i interpretira tekstova, te postavlja teze i hipoteze koje potvrđuje ili odbacuje kroz empirijsko ispitivanje. Taj empirizam je lažno objektivnan, jer pretpostavlja da su činjenice nešto “nađeno” u povijesti, nešto neovisno o interpretaciji, da je istina jedna jedina i da ne ovisi o perspektivi. Radikalnost postmoderne kritike vrlo je često bila reakcija na neutemeljeno veličanje objektivnosti historiografije: kritičari su povjesničarima odvrtili da je upravo taj “objektivni diskurs” pravi ideološki konstrukt. Problem objektivnosti/subjektivnosti povijesne spoznaje i dalje je na dnevnom redu. U metafizičku pretpostavku o objektivnoj i apsolutnoj spoznaji prošlosti gotovo nitko doista ne vjeruje, ali u nedostatku jasne alternative ona i dalje traje kao aktualna praksa. Većina povjesničara potpuno je svjesna epistemoloških i metodoloških problema discipline kojom se bave, no ipak se u vlastitom radu na kraju nerijetko vraćaju empiricističkoj postavci da prošlost može biti objektivno rekonstruirana. Iako znaju da su definitivni i objektivni prikazi nedostižni ipak teže njima, misleći da to mogu postići tako da “izbrišu sebe” iz djela.¹⁵ No, htjeli to povjesničari priznati ili ne, ostaje činjenica da nije moguće otkriti ukupnost prošle stvarnosti i da ona ne postoji kao objekt s kojeg samo treba skinuti velove i razotkriti “*wie es eigentlich gewesen ist*”.¹⁶ Postavlja se pitanje: ako je tako teško znati nešto o postojećem predmetu, koliko je uopće moguća spoznaja o predmetu koji je odsutan? Koliko je empatija uopće moguća? Koliko je moguće uživjeti se i ući u svijet ljudi iz prošlosti i razumjeti ga? Psihološke metode i “intuitivno znanje” danas su legitimni dio historiografske metodologije, no koliko te metode govore o nekom povijesnom

¹⁴ Ankersmith, *Historiography and Postmodernism*, 282-284, 293-295. Gross, *Suvremena historiografija*, 220. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, 446-447. Gadamer, *Istina i metoda*, 580-583. La Capra, *Retorika in zgodovina*, 160.

¹⁵ Himmelfarb, *Telling it as you like it*, 158-179. Fox Genovese, *Literary criticism*, 84-88. Appleby, Hunt, Jacob, *Telling the truth about history*, 209-218.

¹⁶ Gross, *Suvremena historiografija*, 129. O postavkama akademske historiografije vidi: Jenkins, *Why bother with the past?*, 58-59. Isti, *Rethinking history*, 20-26. Roth, *Narrative explanations*, 6.

razdoblju, a koliko o nama samima? Treba se samo prisjetiti kako je teško uživjeti se u svijet osobe s kojom smo vrlo bliski, koju dobro poznajemo i koju doista želimo razumjeti. Svaka komunikacija je zapravo prevođenje: mi, suvremenici, ljudi koji živimo jedni pored drugih, ne zovemo stvari istim imenima, pojmovi su nam ispunjeni različitim sadržajima i zbog toga je komunikacija koja nije dovoljno otvorena samo “povijest nesporazuma”. Kako je tek teško, na temelju povijesnih dokumenata uhvatiti mišljenja, stavove, osjećaje nekada živućih ljudi? Kako se čovjek može osloboditi svoga svijeta, sebe samoga, da bi mogao misliti na način ljudi prošlosti? Upravo zbog toga je rasprava oko interpretacije ključna za povijest kao disciplinu.

Utjecaj ideologije na produkciju povijesnih djela činjenica je koja se ne smije zamenariti u promišljanju povijesne spoznaje. Modernistička paradigma svela je povijest na uske okvire određene pojmovima kao što su nacija, rasa, klasa, religija, eurocentrizam, logocentrizam, kapitalizam. Time je pogled u povijest sužen na jednu nit vodilju, vezanu isključivo uz europski, odnosno zapadni identitet. Stvoreni su mitovi i tradicije vezani uz nastanak modernih europskih država i nacionalnog identiteta, uz ideal razuma i napretka. Obilje povijesti sužava se na vrijednosti zapadnog građanskog društva 19. stoljeća i podvodi pod sužene ideološke okvire, kao što je npr. prosvjetiteljsko uvjerenje u razum i stalni napredak, Marxova konstrukcija o napretku proizvodnih kapaciteta i o klasnim sukobima, ili stvaranje nacija i nacionalnih država. Taj europski pojam povijesti prihvatili su i neeuropski narodi – raširila se genealoška nacionalna historiografija po modelu dojučerašnje Europe. Razlikovanje historičnosti i nehistoričnosti u ljudskoj povijesti također je izravni produkt ideologizacije. Ono počiva na uvjerenju da pismenost predstavlja prijelomnu točku u povijesti ljudske kulture, te da su samo pismene kulture dio povijesti. Posljedica toga je da se povijest svijeta piše sa stajališta povijesnih kultura i da ona podržava svjetsku ekspanziju zapadne civilizacije. Postmodernističko preistipitivanje epistemoloških značajki discipline znači i proširenje, ulazak “drugih” u povijest, pri čemu se podrazumijevaju sve skupine i pojedinci koji su na bilo koji način marginalizirani i ušutkani.¹⁷

Osim paradigmatičke ideologizacije povijesti, na djelu je i izravna politička upotreba, točnije rečeno zloupotreba povijesne spoznaje. Povijest se neprekidno instrumentalizira u političke svrhe i tako se proizvodi upitno i ograničeno znanje, podređeno moći koju podupire. Različite društvene skupine žele od povjesničara različite stvari, žele je učiniti svojim sredstvom. Svaka od tih skupina traži “svoje jučer”, traži identitet, legitimitet i kontinuitet. To se osobito odnosi na dominantne skupine koje upravljaju institucijama i obrazovnim sustavom: kako kaže Orwell, oni koji kontroliraju sadašnjost kontroliraju i prošlost. Posljedica toga jest da povijesna interpretacija vrlo često unosi u prošlost značenje koje odgovara sadašnjosti. Neprekidne javne rasprave o pitanjima bliže i dalje prošlosti jasno ukazuju na utjecaj sadašnjosti – ona postaje autoritet koji daje legitimaciju prošlosti. Preispitivanje epistemoloških značajki discipline znači i proširenje, ulazak “drugih” u povijest.¹⁸

Akademski, profesionalni povjesničari pokušavaju izmaknuti interpretativnosti i ideološkim pritiscima strogo primjenom određenih postupaka istraživanja, no, valja reći da izvan kritike izvora nije uspostavljena definirana, općeprihvaćena metodologija povijesti. Jednostavno pitanje, što su to specifične “povijesne metode” teško može dobiti određeni i

¹⁷ White, *Problem pripovedi*, 132-133. La Capra, *History, Language and Reading*, 800. Vattimo, *Postmoderno doba*, 72. Ferraris, *Postmoderna*, 84-88.

¹⁸ Jenkins, *Rethinking history*, 10-19. La Capra, *History, Language and Reading*, 819.

jednoznačni odgovor. Metodološki okvir, odnosno infrastruktura povijesne discipline, prečesto se svodi na obrasce rada na izvorima. Izvan toga, ne postoji ni slaganje oko metoda ni jasni kriteriji procjene historiografskih djela. Moramo se samo osvrnuti oko sebe da bismo se prisjetili kako je teško, možda i nemoguće postići opći konsenzus oko mnogih pitanja. Ako se takav konsenzus i postigne, to se vrlo često događa temeljem kriterija koji dolaze izvan struke. Uspostava zajedničkih kognitivnih kriterija koji bi omogućili izlazak iz pojedinačnih okvira znanja na zajedničku razinu, gorući je problem povijesne metodologije. Povijest mora mnogo više inzistirati na razmjeni s drugim istraživačima, unutar vlastite struke, ali i izvan nje, jer to pomaže oblikovati pitanja i razjasniti koncepcije. Zbog toga mislim da povjesničari moraju promisliti o svim elementima postmodernističke kritike.

Lingvistički obrat i spoznaja prošlosti

U središtu diskusije o povijesti posljednjih 20-30 godina je pitanje može li ona spoznati i posredovati prošlu stvarnost kroz tekst. Radikalna postmodernistička teorija odriče takvu mogućnost, smatrajući da ne postoje nikakve reference izvan samih tekstova, to jest da ne postoji "istinitost". Neki teoretičari čak smatraju da je i sadašnjost bez značenja, da živimo u svijetu koji zapravo simulira život, te da je povijest samo jedan od modela simulacije. U hijerarhiji performativnih diskursa povijest zauzima niže mjesto, jer naracija pripada prvenstveno fikciji, budući da je nastala u sferi fiktivnog, u mitovima i epovima. Krajnja konzekvenca takvog mišljenja jest da se uopće ne možemo baviti ljudskim iskustvom na način koji bi mogao dovesti do ikakve općenito vrijedeće spoznaje, a to znači da je povijest bespredmetna.¹⁹ Razmišljanje o pripovijesti kao isključivom konstitutentu povijesne spoznaje skrenulo je raspravu s problema teorije povijesnog istraživanja. Shvaćanje koje svodi povijesnu naraciju na metaforičku strukturu i eliminira bilo kakav kognitivni sadržaj i kauzalnost iz povijesnog djela čini povijesno istraživanje nepotrebnim, to jest poistovjećuje ga s pisanjem povijesti. Upravo zbog toga, priznanje pripovijesti kao metodološkog postupka povijesti, otvorilo je Pandorinu kutiju. Zagovornici znanstvenosti povijesti boje se naracije, smatrajući da ona označava kraj vjere u mogućnost objektivne, koherentne, to jest znanstvene analize proteklih događaja. Nasuprot tome, pristalice pripovijesti naglašavaju "načelo neodređenosti", aproksimativnost i varijabilnost u tumačenju povijesti koje "znanstveno pisanje povijesti čini mitom".²⁰ Problematizacija elemenata literarnosti u povijesti svakako je bacila novo svjetlo na epistemološka i metodološka svojstva discipline i pomogla redefiniranju njezine paradigme. Ono što je ostalo sporno jest zaključak da povijesno istraživanje nije ništa drugo nego literarni postupak organizacije povijesnog teksta. Skretanje rasprave o povijesti u smjeru filozofije umjetnosti, retorike i estetike bilo je svjesna reakcija na tradicionalističko odbacivanje literarnosti iz razmišljanja o povijesti. No, tradicionalnu isključivost historiografije u pogledu značenja retoričkog oblikovanja odmijenila je nova isključivost koja u potpunosti negira značenje istraživačkog procesa. Povijesna naracija ne može se shvaćati kao golo formuliranje rezultata istraživanja, ali ni kao jedina dimenzija historiografije. Povijest kao disciplinu konstituiraju jednako i istraživački postupci i literarni iskaz i zbog toga se ona

¹⁹ Barthes, *The Discourse of History*, 121-122. White, *Problem pripovedi*, 110-111. Baudrillard, *The illusion of the end*, 39-45. O povijesnom iskustvu vidi: La Capra, *History, Language and Reading*, 821-824.

²⁰ Stone, *Vrnitev pripovedne umjetnosti*, 170-171. Joyce, *The end of social history?*, 341.

ne može definirati modernističkom ili-ili logikom.²¹ U razmišljanju o povijesti valja poći od tijesne povezanosti istraživanja i historiografskog teksta. Teorija metaforičkog narativizma podsjetila je povjesničare na to da pišu tekstove i da povijest ima tekstualne aspekte. Poetika, odnosno naracija jest sastavni dio povijesnog istraživanja, zbog narativnosti izvora i zbog pojmovnog oblikovanja koje povjesničar unosi već u toj fazi rada, a pogotovo u oblikovanju vlastitog teksta.²² To svakako valja prihvatiti, no ne i posvemašnju identifikaciju povijesti s njezinim tekstualnim svojstvima. Bez sumnje, ne možemo se držati uvjerenja da je moguće zapuniti sve praznine i uspostaviti puno, zadovoljavajuće značenje u povijesti, ali isto tako ne može izdržati ni radikalna forma dekonstrukcije koja u potpunosti ispušta značenje. Istina je da prošlost do nas dolazi posredno i da je svaki iskaz o njoj višestruko interpretativan, da svaki povjesničar postavlja svoja pitanja, daje svoje viđenje, bira izvore i interpretira tekstove, ali se, ma kako posredno to bilo, ipak odnosi prema onome što se dogodilo ili makar tragovima onog što se dogodilo. Povijesna svjedočanstva jesu tekstovi, ali to ne isključuje svaki trag prošle stvarnosti u njima, kao ni mogućnost razumijevanja i očitavanja toga traga. Jezik nije suprotstavljen stvarnosti, već je njezin dio; ima društvenu zadaću koja se mijenja s promjenom društvenih okolnosti. Povijesni odnosi i njihove promjene reflektiraju se u tekstovima, što znači da oni prenose određene informacije o prošloj stvarnosti. Povijest je zaokupljena nečim izvan teksta, to jest stvarnom prošlošću, što znači da povijesni tekstovi imaju referencijalnu kvalitetu.²³ Historiografija se ne mora bojati literarnosti, ali mora paziti da ne izgubi pojmovnu, spoznajnu kvalitetu. Povjesničari moraju razmišljati o naraciji, ali i o novim metodološkim temeljima koji će zamijeniti stare metode, kanonizirane u udžbenicima kasnog 19. stoljeća koje očito danas više ne mogu poslužiti. Na takav će način moći odrediti granicu između književnosti i historiografije, a jednako i onu koja je dijeli od modernističkog pojma znanosti.

Kontroverze i izazovi postmoderne

Autori koji povijesni diskurs tumače isključivo u intertekstualnim kategorijama, sumnjaju i u sam pojam činjenice, smatrajući da ne postoje činjenice po sebi, nego samo lingvistička značenja. To znači da povijest cilja na stvarnost izvan vlastitog diskursa, bez ikakve mogućnosti da do nje doista i dođe. Postmodernistička i poststrukturalistička kritika prezrivo govori o “opsesiji činjenicama iz koje slijedi metoda naivnog realizma” u historiografiji.²⁴ Takav je zaključak izazvao buru rasprava, ne samo metodoloških, već i političkih i etičkih.²⁵ Postmodernistička kritika, barem ona manje radikalna, posljednjih je godina ublažila svoju nekadašnju oštricu u pitanjima odnosa povijesne naracije i realnosti, te tradicionalne povijesne metodologije. Aporije epistemološke i etičke prirode postupno dovode do konsenzusa da postoji odnos između teksta i konteksta, između diskursa i stvarnosti. Mnogi nekadašnji radikalni relativisti ne negiraju više povijest kao distinktivnu formu znanja, već samo zahtijevaju novi pristup i nove vrste povijesti.²⁶ I najžešći se

²¹ Lorenz, Can histories be true?, 314. Gross, Suvremena historiografija, 282-288.

²² Rüsen, Pisanje zgodovine, 91.

²³ Ankersmith, Historiography and Postmodernism, 285. Spiegel, History and postmodernism, 260-268.

²⁴ Jenkins, Rethinking history, 2.

²⁵ Janeković Römer, O pisanju povijesti, 451-453.

²⁶ Joyce, History and postmodernism, 244-249. Ankersmit, Hayden White's appeal to historians, 186.

kritičari neprekidno spotiču o činjenice i na kraju ih moraju priznati, uza sav zazor prema empirizmu. Predlažući novo čitanje izvora, La Capra govori o njihovom odnosu prema socijalnom i kulturnom kontekstu. Također, izrijeком kaže da bi nove forme povijesnog istraživanja trebale zadržati neke vrline starih: obimno istraživanje predmeta, dobro poznavanje literature, pomnost u iznošenju zaključaka i tvrdnji i u njihovom vrednovanju. Kod Whitea je već u ranijim, radikalnim djelima, prisutan izvjesni ambigvitet kada govori o “narativnoj istini” ili “posredovanoj istini”.²⁷ White i Ankersmit najprije su priznali istinitost pojedinačnim tvrdnjama koje tvore priče, nasuprot samim pričama koje ne mogu biti istinite, jer funkcioniraju literarno i retorički i autonomne su u odnosu na pojedinačne tvrdnje koje sadrže. U tom shvaćanju postoji određena nejasnoća oko pojma istinitosti, odnosno kognitivnih mogućnosti povijesne discipline. White se i sam spotiče o dihotomiju svoje tvrdnje o istinitosti pojedinačnih činjenica nasuprot potpune interpretativnosti i arbitrarnosti naracije koja te činjenice povezuje. Po njegovu mišljenju, narativno objašnjenje nema nikakve veze s činjeničnim argumentima: to je isključivo lingvistička operacija, vođena estetskim ili moralnim kriterijima, ali ne i epistemološkim. Svakako, povijesna naracija jest lingvističko predočenje stvarnosti, ali ona istodobno konstituira gledišta na stvarnost. Osim toga, teško se može braniti tvrdnja da pojedinačne tvrdnje ne mogu nositi određena gledišta, to jest da ne mogu biti interpretativne.²⁸ White je kasnije još drastičnije odstupio od svojih teza. Reagirajući na diskusiju o odnosu činjenica i interpretacije, povijesnog teksta i povijesne zbilje, koja je bila konkretno vezana uz Holokaust, ustvrdio je da je moguće pružiti realističku sliku o takvim događajima. To je moguće učiniti koristeći “srednji glas”, ni aktivan ni pasivan, koji podrazumijeva naraciju bez pripovjedača i interpretacije, iznošenje objektivnih činjenica, bez uzimanja bilo kakvih gledišta izvan događaja koji se opisuju. Želeći barem djelomično spasiti svoju teoriju o tropima i književnim obrascima kao jedinim konstitutivima povijesne naracije i spoznaje, svoju metodu “srednjeg glasa” vezuje uz pojam tzv. “modernističkih događaja”.²⁹ Time želi reći da se “modernistički događaji” mogu opisivati modernističkim metodama, no iz toga ipak na kraju proizlazi da odnos između povijesnog teksta i prošle zbilje nije fikcija. Činjenice ne zaustavljaju mogućnost različitih interpretacija, ali sprečavaju potpunu slobodu povjesničara, kakvu imaju književnici.

Govoreći o kontroverzama postmoderne valja spomenuti da postmodernisti u svom iskazu itekako podliježu konvencijama “modernističkog predočavanja” – i oni podrazumijevaju jasna značenja, razumijevanje i konsenzus, koriste činjenice, uopćavanja i bilješke. Postmodernističke generalizacije o povijesnom istraživanju također su empirijske. Njihov argument da su povijesne pripovijesti fikcionalne, jer ne preslikavaju prošlost kao fotografije, znak je empirističkog i pozitivističkog shvaćanja znanja i istine. U tome se krije pozitivistički zahtjev za znanstvenim, objektivnim objašnjenjem kojem naracija ne može odgovoriti. I teza o narativnom diskursu kao metafori koja nema kognitivni sadržaj može se promatrati kao inverzija empirizma i pozitivizma.³⁰ Postmoderna govori o kraju projekta zapadnog modernog svijeta i njegovih temeljnih kategorija kao što su prosvjetiteljstvo, napredak, znanost, te ideologija, načina mišljenja i iskaza koji su iz tog svijeta proizlazili, ali je još uvijek prilično neodređena prema onome

²⁷ La Capra, Retorika in zgodovina, 158. Lorenz, Can histories be true?, 311.

²⁸ Lorenz, Can histories be true?, 310-311, 317-319, 321, 325. Rösen, Pisanje zgodovine, 78-79.

²⁹ White, The Content of the Form, 50-51, 80-81. Vann, The Reception of Hayden White, 160. Ankersmit, Hayden White's appeal to historians, 189-191.

³⁰ Hobart, The Paradox, 47-51. Lorenz, Can histories be true?, 309, 313-315, 321-322. Sewell, Language and practice, 246. Roth, Narrative explanations, 1.

što počinje ili slijedi. Ona je samo izraz svijesti da je moderna paradigma došla svome kraju i upravo zbog toga ta teorija sadrži mnogo mogućih izbora, proturječnosti, eklektična je, promovira proizvoljnost, igru i razlike. Bez namjere da ulazim u dublju diskusiju, samo ću podsjetiti da u likovnoj umjetnosti, osobito u arhitekturi, postmodernizam nipošto ne znači negiranje prošle stvarnosti, nego, naprotiv, novu historizaciju, kontinuitet, taloženje i citiranje prethodnih iskustava – nasuprot moderni koja se, opijena pojmom Napretka, smatrala posve novom i odvojenom od prošlosti.³¹ Postmoderna nije uspjela definirati kakva bi trebala biti nova paradigma, zato je još uvijek samo “post-moderna”. U očima mnogih kritičara nije čak niti “post” nego upravo ishod moderne, potraga za novim unutar starog. Spomenut ću i to da je postmodernizam dobio i veliki broj pomodnih pristalica. Uz časne iznimke koje izlaze sa svježim i inspirativnim idejama, dobar dio svjetske historiografske i teoretske produkcije svodi se na *cut-paste* metodologiju. Poveliki broj rasprava djeluje kao da traži neku vrstu teoretskog opravdanja za nedostatak znanja i vještina kritike izvora. No, bez obzira na sve rupe u tim teorijama, očito je da je nekim modernističkim oblicima mišljenja došao kraj. Historiografija, tipično čedo zapadne misli, mora uzeti u obzir te promjene. Mora preispitati vlastite epistemološke značajke, pa i smisao, i dopustiti da u prošlost budu upućeni različiti pogledi. Rasprave o modernizmu i postmodernizmu mogu se često činiti bespredmetne, uzaludne ili promašene, ali se u njima ipak krije put ka intelektualnoj budućnosti koju i povijest želi imati i aktivno sudjelovati u njezinu oblikovanju. Još će se vidjeti kakvi će biti rezultati postmodernističkih prijedloga promjena i u kojoj ih mjeri valja prihvatiti ili promijeniti. No, izvjesno je da je to put koji vrijedi istražiti.

Postmodernističke teorije s nepravom isključuju iz diskusije kategoriju vremena, definirajući povijest kroz statične modele koji promašuju njezinu bit. Uloga vremena, pa i prostora, u artikulaciji ljudskih predodžbi, značenja i pojmova posve je zanemarena u diskusiji skučenju na jezične igre. Kategorija vremena je konstitutivna i imanentna jednako modernističkoj paradigmi povijesti, kao i postmodernističkoj koja s mukom nastaje. Današnje shvaćanje vremena i vremenitosti bitno je drugačije u odnosu na ono formulirano u 17. i 18. stoljeću, no, tim je važnija redefinicija te kategorije i njezinog utjecaja na povijesnu disciplinu.³² Smisao ljudskog postojanja vezan je uz vrijeme, a to znači da i razmišljanje o postojanju mora biti povijesno. Mogućnost da povijest bude “korisna” ili “štetna” “za život” temelji se u tome što je život u svome bitku povijestan. Složila bih se s tim Heideggerovim duhovitim komentarom Nietzschea, kao i s njegovim zahtjevom za novom paradigmom povijesti koja bi objašnjavala mijene ljudskog bića u vremenu.³³ Vrijeme se mijenja, ono nije “beskrajni i nedohvatljivi slijed Sada”³⁴, a istraživanje tih promjena predmet je povijesti. Pod time ne podrazumijevam tradicionalni odnos historiografije prema vremenu koji se svodi na kronologiju povijesnih, prvenstveno političkih promjena, na koncept “razvoja i napretka”, nego mislim na vremenitost, to jest povijesnost svega. Rasprava o vremenu na nov način postavlja pitanje o odnosu povijesne discipline i prošle stvarnosti. Stoga sužavanje rasprave na jezičnu problematiku ne može riješiti pitanja novog konstituiranja povijesti kao discipline.

Govoreći o vremenu valja spomenuti i problem povijesne distance koji je bitno određuje povijesnu epistemologiju, pa i metodologiju. Povijest je samo dio prošlosti, jer je

³¹ Ferraris, Postmoderna, 83, 85, 86-87. Vattimo, Postmoderno doba, 72-75. Žunjić, Heidegger, 96-97. Lyotard, Odgovor na pitanje, 237-242. Ermarth, Sequel to history, 49-50. Torres, Post?, 163-169.

³² Veyne, Kako pišemo zgodovino: pojem intrige, 24. Ermarth, Sequel to history, 50-54.

³³ Heidegger, Bitak i vrijeme, 415-420, 430-431, 446, 449. Nietzsche, O koristi i šteti istorije za život.

³⁴ Heidegger, Bitak i vrijeme, 485-486.

samo dio prošlosti sačuvan u izvorima koje povjesničari potom interpretiraju i na taj se način ponovo udaljuju od “onog što je doista bilo”. S druge strane, neosporno je da mi o prošlosti znamo više od suvremenika: s gledišta drugog vremena možemo spoznati ono što je suvremenicima bilo nepoznato ili neprepoznatljivo, rasvijetliti detalje, uočiti odnose, znati posljedice. Kritičari povijesti često iskazuju antipatiju prema pojmu povijesne perspektive, smatrajući da je to dio samodopadnosti povjesničara, samozvanih “čuvara istine i znanja”. Međutim, kritika ne može osporiti *ex post* poziciju onog koji zna ishod događaja i bira što će i kako izložiti publici, poziciju koju povjesničar dijeli s pripovjedačem u fikcionalnom tekstu. Takvo gledište “izvan” ili “iznad” dopušta opise i objašnjavanje događaja koji proizlaze iz odnosa s kasnijim događajima, što nije bilo poznato sudionicima događaja. Povjesničar je onaj koji otkriva značenje iza neizrečenog ili skrivenog u naoko nevažnim detaljima.³⁵

Na tragu nove metodologije povijesti

U recentnim diskusijama postavlja se puno pitanja o tome kakva bi trebala biti nova metodologija povijesti, ali se nudi vrlo malo odgovora. Gotovo u pravilu, konkluzija je slabija od kritike i ekspozicije problema. Postmodernizam, poststrukturalizam i dekonstruktivizam potkopali su načela moderne, a sada im preostaje pokazati da mogu više od toga. Neki autori tvrde da to nije moguće, jer su ti pravci izrasli iz moderne – na životu ih održava upravo taj zahtjev za objektivnom istinom i transcendentalnim jamstvima za nju koji stalno iznova negiraju.³⁶ Bilo kako bilo, jasno je da se ne možemo više vratiti staroj metodologiji koja je zanemarivala tekstualnost vlastitih proizvoda. No, jednako je tako upitna i potpuna apsorpcija povijesti u tekst: tekstovi su proizvodi zbiljskog svijeta, imaju određeni društveni prostor i značenje i povratno djeluju u tom svijetu. Naracija se koristi da bi objasnila što se dogodilo, kako u svakodnevnom životu, tako i u povijesnim tekstovima. Parafrazirajući Whitea moglo bi se reći: život se živi, a priče se pričaju – o životu. Prema novim prijedlozima, historiografija ne mora biti (a nije nikada ni bila) utemeljena na jednoj metodološkoj praksi, nekoj nedefiniranoj “povijesnoj metodi”, nego može koristiti različite postupke, a i oni su podložni stalnoj raspravi i promjeni. Pri tome je osobito izazovna mogućnost stvaranja oblika na rubu drugih diskursa, oblika koji ne bi pripadali samo povijesti.³⁷ Unutar historiografije u posljednje se vrijeme afirmiralo nekoliko metodoloških rješenja. Pristalice naracije lišene teorije pokušali su naći rješenje u Geertzovoj tehnici “gustog opisa”, drugi su se priklonili metodi razumijevanja ili kontekstualizacije. Na tom tragu nastao je niz povijesnih djela koja su prihvatila postmodernističku kritiku historiografije i počela ispitivati nove mogućnosti discipline, literarne i spoznajne.³⁸ Historiografija svakako mora prihvatiti epistemološko značenje vlastite forme i treba iskušavati svoju literarnost, ali pri tom ne smije bježati od teorije. Bez teorije koja omogućuje širi konsenzus, ona bi nestala kao disciplina ili bi se pretvorila u onoliko disciplina koliko ima autora. Pri tom pod teorijom ne podrazumijevam apsolute modernističkog tipa, nego prije svega regulativne ideje, kao što su Weberovi idealni tipovi,

³⁵ Jenkins, *Rethinking history*, 13. Roth, *Narrative explanations*, 6-7. Ankersmith, *Historiography and Postmodernism* 287-289.

³⁶ Bennet, *Outside literature*, 228. Ankersmith, *Historiography and Postmodernism*, 282-283.

³⁷ La Capra, *History, Language and Reading*, 805-806.

³⁸ Berkhofer, *The challenge of poetics*, 143-144.

pomoću kojih možemo organizirati obilje zbilje i približiti se spoznaji o njoj. I prirodne su znanosti stvarale i odbacivale teorije – i te odbačene teorije, kao što je Newtonova, također su pridonosile spoznaji sve dok ih nisu zamijenile druge.³⁹ U tom smislu, spoznajne mogućnosti humanističkih disciplina, pa tako i povijesti, nisu bitno drugačije.

Novi glasovi u okviru literarne teorije koji priznaju činjenice i stvarnost ne bi smjeli značiti “povratak na mala vrata” starim pričama o objektivnosti i apsolutnoj istini. Povjesničari su se prečvrsto držali naivno-realističkih predodžbi o činjenicama kao nečemu objektivnom, gotovo kao da su one stvari. Vrlo često u temelju njihova razmišljanja o “povijesnoj metodi” stoji shvaćanje da se činjenice u čistom obliku nalaze u izvorima, pri čemu je potpuno zanemaren utjecaj pitanja koja istraživač postavlja i svega što on unosi u analizu izvora. Krivo je uvjerenje da “pošten i marljiv rad na izvorima” jamči čistu povijesnu istinu: nema priča koje čekaju u arhivima, nema čak ni neprocesuiranih podataka. Ono što zovemo “dokazima” su tragovi prošlosti organizirani na taj način da podupiru povjesničarevu tezu – dobivaju značenje u skladu s njegovom interpretacijom. Već u samom istraživanju postoji forma, izbor činjenica, interpretacija, a to se nastavlja i zaokružuje u pisanju. Povijesni diskurs jednako je tako “povijesni izvor” kao i sam povijesni izvor: svaki povijesni tekst uključuje odluke, izbore, strategije koje pokazuju da je on jedan način čitanja vrela. Povijesni tekstovi su određeni svjedočanstvima, ali ne u potpunosti – slaganje oko činjenica nipošto ne isključuje vrlo različite, čak inkompatibilne povijesti. Historiografija stvara značenja prošlim događajima, pa se nova povijesna djela u velikoj mjeri referiraju na kategorije koje je stvorio prethodni povijesni diskurs: studij povijesti nužno je studij historiografije. Osim toga, svakodnevni rad na povijesnim izvorima jasno pokazuje koliko oni sami određuju granice istraživanja, ne samo svojom nedostatnošću nego i svojom prirodom. Zbog toga se rasprava o stvaralačkoj funkciji retorike u povijesnom diskursu nije ograničila na konačni proizvod – povijesno djelo, nego je uključila i analizu izvora. Tradicionalno uvjerenje u objektivnost povijesnog znanja počivalo je na postupcima kritike izvora. Takav model znanja podrazumijeva da je povijesni tekst opis činjenica do kojih povjesničar dolazi izravno, analizom izvora. Uvjerenju da je moguće takvim postupcima jednostavno “skidati velove” s lica prošlosti, poststrukturalisti su odgovorili da su i izvori tekstovi, što znači da treba uzeti u obzir njihovu filološku i literarnu dimenziju, a ne samo dokumentarističku. Nakon dekonstruktivističke kritike izvori se više ne mogu čitati pozitivistički, s uvjerenjem da iz njih samo valja pokupiti činjenice. Dekonstrukcija teksta otkriva njihovu ideologizaciju, promjene značenja, a također obraća pažnju i na ono što u tekstu nije izrečeno. Prijedlozi novog čitanja izvora koje uzima u obzir njihovu literarnost i interpretativnost ukidaju podjelu izvora na “primarne” i “sekundarne”. Ona je proizlazila iz tradicionalističkog vrednovanja tragova prošlosti, koje je davalo prednost ispravama, zbog njihova pravnog i političkog značenja. Fetišiziranje pravnih, službenih dokumenata, kao onih koji nose istinu, za razliku od narativnih izvora koji su “sekundarni i interpretativni” dio je iluzorne empiricističke potrage za konačnom, izvjesnom i potpunom istinom. Drugi izvori, osobito književni i filozofski vrlo su često smatrani “sumnjivima i nepouzdanima”. Zbog toga su se redovito morali provjeravati u “pouzdanim” izvorima i tako dobili epitet sekundarnih.⁴⁰ No, nije li i i tzv. “sekundarni” tekst izravan trag prošlosti? “Nepouzdan” narativni izvori kriju u sebi činjenice koje pravni dokumenti ne spominju: motive, pristranosti, namjere autora, mentalitet vremena, iskazan svjesno i nesvjesno. Čak i hermetični književni

³⁹ Gross, *Suvremena historiografija*, 80, 199-200, 356-358.

⁴⁰ La Capra, *Retorika in zgodovina*, 140. La Capra, *History, Language and Reading*, 807-808.

tekstovi iz kojih se ne mogu vaditi pojedinačni podaci, mogu postati izvori spoznaje o nekom razdoblju.⁴¹

Kada je riječ o kritici izvora ne mogu ne osvrnuti se na čudan zazor koji neki teoretičari iskazuju prema arhivskom radu, podrazumijevajući da je motivacija takvog rada potraga za djevičanskim, neutjecanim izvorima koji će svojom novošću utjecati na napredak istraživanja. Zbog toga La Capra naziva arhivski rad “fetišiziranim, detektivskim radom”, potragom za novim i nepoznatim činjenicama koju povjesničari neutemeljeno smatraju svojom najvećom zaslugom.⁴² Takva kritika podrazumijeva da povjesničar odlazi u arhiv tražiti Istinu koju još nitko nije našao.⁴³ Prije svega, zanimanje za nove činjenice nije nešto što je samo po sebi loše i zbog čega bismo se morali opravdavati. Nadalje, ne vidim razloga mišljenju da arhivski rad nužno podrazumijeva goli empirizam i težnju za rekonstrukcijom povijesti, a ne njezinom interpretacijom. Nipošto se ne bih složila da se arhivska istraživanja nužno svode na “kritiku izvora koja je ograničena na vrednovanje autentičnosti dokumenata”.⁴⁴ Takav rad ne znači nužno samo “dokumentiranje” ili “opis dokumenata” i ne isključuje ni apriorne ideje povjesničara ni kasniju interpretaciju. Korištenje arhivskih podataka ne isključuje prihvaćanje interpretativnosti povijesti i njezinu lingvističku komponentu. Podaci iz arhiva nisu “djevičanski” ni “čisti”, ne razlikuju se nimalo od drugih podataka, osim po tome što su teže dostupni. U historiografiji se koriste na isti način kao i objavljeni podaci: podložni su odabiru i pitanjima koje postavlja povjesničar. I prije postmoderne kritike bilo je jasno da se posao povjesničara ne može svesti na kritiku izvora, ali ona time nije derogirana – i dalje ima svoje mjesto na “putu u prošlost”. Povijest mora biti fundirana tako da uključuje i zanat i literarnost i subjektivnost, i glas prošlosti i uho sadašnjosti.

Povjesničari moraju afirmirati znanje kao perspektivu i odustati od uzaludnih i nepotrebnih napora da izbrišu iz svog rada sebe, vrijeme i mjesto koje ih određuje. Objektivnost nije moguća, ali je moguće pošteno i otvoreno zauzimanje pozicije. Modernistička “objektivnost” zapravo je prikrivena subjektivnost – i najšturiji pozitivistički tekst otkriva svoga autora, njegovu društvenu poziciju, stavove, osjećaje, težnje i sposobnosti. Spoznaja i ne može biti nego subjektivna, jer bez subjekta ne postoji: svako iskustvo pojedinac doživljava i procjenjuje kroz vlastito i racionalizira ga. Historiografija je nužno subjektivno stvaralaštvo: to je ljudska misaona tvorba pomoću koje čovjek stječe znanje o samome sebi i svijetu u kojem živi i zadovoljava svoju potrebu za identitetom, bolje rečeno za nekom sigurnošću u svom krhkom životu. Subjektivnost o kojoj je riječ ne znači proizvoljnost, pristranost ni izbjegavanje teorije i ne isključuje razumijevanje i opću vrijednost spoznaje. Svijest o ograničenosti i subjektivnosti povijesne spoznaje je nešto sasvim različito od ideologizacije i interesne zloupotrebe povijesti. Povjesničari biraju činjenice, organiziraju ih u skladu s vlastitim mišljenjem i sposobnostima, njihove su priče nepotpune, ali to ne znači da su nužno iskrivljene i lažne. Tvrditi tako nešto znači biti zarobljen u modernističkoj slici apsolutne i objektivne povijesti i zaboraviti na subjektivnu perspektivu koja je već uvelike ugrađena u temelje discipline. U tom smislu treba shvatiti utemeljenost povijesnog znanja u subjektivnom, stvaralačkom procesu davanja značenja povijesti, zauzimanja stava i ispunjavanja svijeta smislom. To je značajka povijesti u većoj

⁴¹ La Capra konkretno raspravlja o djelima Jamesa Joycea, Virginie Woolf i Samuela Becketta kao izvorima za moderno doba. La Capra, *History, Language and Reading*, 810.

⁴² La Capra, *Retorika in zgodovina*, 140-142.

⁴³ Kellner, *Language and historical representation*, 135-137. Furet, *Družboslovne metode v proučevanju zgodovine*, 65-67.

⁴⁴ La Capra, *History, Language and Reading*, 807.

mjeri nego što je slučaj u drugim disciplinama.⁴⁵ Svi se postmodernistički teoretičari slažu da je potrebno biti svjestan vlastite pozicije, njezinih prednosti, nedostataka i ograničenja, osvijestiti i ne prikrivati vlastite epistemološke, metodološke i ideološke pretpostavke. Potrebno je svraćati pažnju na vlastiti proces rada, razlučiti konstrukciju od prirode referenci i historizirati sve interpretacije. Povijesna spoznaja nije apsolut nego približavanje i ovisi o perspektivi određenog vremena i pojedinca. Povijest je povijesna, što znači da je povijesno znanje u određenom vremenu ono oko čega postoji opći konsensus.⁴⁶ Koliko god bilo provjereno i općeprihvaćeno, historiografsko djelo uvijek ostaje osobna konstrukcija – svjedočanstvo o osobi povjesničara-naratora. Historiografiju pišu živi ljudi koji u posao unose sebe, svoje vrijednosti, osjećaje, društvenu poziciju, ideološke postavke, prioritete i preokupacije, znanje i sposobnosti, izbor, stil i ukus, svoju pojedinačnu perspektivu. Osim toga, postoje i socijalni, politički i moralni utjecaji na bavljenje poviješću. Djela koja pišemo barem su jednako toliko djela o nama i našem vremenu, kao i vremenu o kojem pišemo. Nije se moguće osloniti na ideju da je objektivnost dana povijesti i osigurana etabliranim procedurama. Zbog toga je potrebno priznati konstitutivno mjesto povjesničara u istraživačkom projektu i shvatiti objektivnost kao cilj procesa razrade niza subjektivnih pozicija: istraživača, čitatelja, teoretičara.⁴⁷

Budućnost povijesti

Istina o prošlosti nije nešto utemeljeno *a priori*, prema nekom izvanjskom, nepro-mjenjivom kriteriju. Istina je “uvijek u dolasku i neodvojiva je od svoga iskazivanja”.⁴⁸ Potpunu istinu ne možemo naći, ali je ipak stalno tražimo. Razlog je tome što je ljudski život određen povijesnom pripadnošću, pa zanimanje za vlastiti život nužno vodi ka odnosu prema prošlosti. Iako spoznaja prošlosti ima ograničenu, približnu vrijednost, ona ipak ostaje jedini trag, jedina vrijednost koju imamo. Kroz povijest čovjek naknadno skuplja sebe iz raspršenosti i nepovezanosti podataka o onome što se dogodilo. Povijest je različita od sadašnjosti, ali krije tragove koji vode boljem razumijevanju sebe i svijeta. Kroz zbir svih povijesnih pokušaja spoznaje prošlosti ipak znamo nešto o njoj.⁴⁹ Ta činjenica predstavlja jaki izazov teorijama koje svode historiografiju na diskurzivnost i govore o isključivoj samoreferentnosti historiografskih tekstova. Tome proturječi i neprekidna rasprava koja je imanentna povijesti – kada bi doista povijesne pripovijesti bile zatvoreni lingvistički univerzumi koji ne bi imali nikakvog spoznajnog značaja, povijesna debata bila bi nerazumljiva i nepotrebna. Nasuprot tome, neprekidna diskusija znak je potrage za potvrdom unutar discipline kakva nije potrebna fikcionalnim tekstovima. Ona predstavlja vrstu disciplinane, intersubjektivne kontrole u potrazi za istinom o prošlosti,

⁴⁵ O tome vidi: Heidegger, Bitak i vrijeme, 258 i dalje, 449. Foucault, Nietzsche, genealogy, history, 124-126. Gross, Suvremena historiografija, 377-381, 399 i dalje. Chambers, Migrancy, culture, identity, 77.

⁴⁶ Gadamer, Istina i metoda, 580-581. Heidegger, Bitak i vrijeme, 449. Jenkins, Rethinking history, 20-26. Ankersmith, Historiography and Postmodernism, 279-281. Furet, Družboslovne metode v proučavanju zgodovine, 58-59. Chambers, Migrancy, culture, identity, 78-80. Gross, Suvremena historiografija, 380, 404, 412-413.

⁴⁷ La Capra, History, Language and Reading, 805. Kellner, Language and historical representation, 127-129. Norris, Postmodernizing history, 97. Lorenz, Can histories be true?, 316.

⁴⁸ Burguière, De la compréhension en histoire, 133.

⁴⁹ Heidegger, Bitak i vrijeme, 443. Ankersmith, Historiography and Postmodernism, 287.

koja je distinktivno obilježje discipline.⁵⁰ Složila bih se da procedure verifikacije i kriteriji prosudbe između različitih hipoteza i interpretacija nisu jasno određene, ali ipak postoje i tvore spoznajnu metodologiju discipline koja ju dijeli od književnosti. Postoje pravila i ograničenja koja upravljaju produkcijom “povijesnog znanja”. Za razliku od fikcije, povijesno znanje ima kritičku dimenziju, promjenjivu i neodređenu, ali postojeću. Povijest je po svojoj biti dijaloška disciplina: u njoj postoji i mora postojati dijalog s izvorima, s prošlošću, s drugim autorima i disciplinama, te čitateljima. Odnos između njezina diskursa i stvarnosti također mora biti dijaloški.⁵¹ Gledajući s te pozicije izazov postmoderne doživljam pozitivnim. Demistifikacija modernističkih postavki otvara vrata mnogim povijestima, mnogim pozicijama koje će pridonijeti ukupnom znanju o prošlosti. Mnogi povjesničari vide prijetnju u toj polifoničnosti, jer u tome ne naziru novu paradigmu spoznaje nego “podilaženje užitku i volji povjesničara”.⁵² Neki će čak izriječno reći da strah od “kraja povijesti” proizlazi iz ukidanja jednog, jedinog legitimirajućeg autoriteta koji je bio karakterističan za tradicionalnu, modernističku povijest. Spoznaja se ne kreće pravocrtnim napretkom, što znači da su moguće zablude i nazadovanje. Izvjesno je da postmodernističke teorije također koračaju na stranputice, ali isto tako i da donose nova, poticajna promišljanja. Historiografija mora upotrijebiti postignuća moderne teorije znanosti i umjetnosti – to nije njezin kraj, nego, naprotiv, jedini način da se izbjegne povratak staroj definiciji povijesti kao običnoj sakupljačici podataka, a isto tako i radikalni relativizam i propagandistička primjena povijesti. Povijest kao “kombinacija društvene znanosti s kraja 19. stoljeća i umjetnosti iz sredine 19. stoljeća” (White) više nikome ništa ne može značiti. Danas, kada je povijest kao disciplina suočena s velikim promjenama i izazovima, povjesničari ne smiju izostati iz rasprave o vlastitoj disciplini, to jest o teoretskim temeljima svoga rada. Nijedna disciplina, pa tako niti povijest, ne može odrediti svoju svrhu i poziciju jednom zauvijek – ako želi živjeti mora se stalno iznova provjeravati i preoblikovati. Mora biti svjesna da će se stalno otvarati nova pitanja, te da historiografija može biti samo povijesna, djelomična i otvorena. Primjedba da “što se povijest više mijenja sve više ostaje ista” jest antiteza povijesnog gledišta. Kada bi bilo tako, krajobraz prošlosti bio bi monoton i ne bismo u njega uopće htjeli zagledati. Paradoksalno, ovako kaotičan, obilan, teško dostupan, različit, kontingentan, koji izmiče zakonitostima i generalizacijama, uvijek će nas privlačiti.

⁵⁰ Lorenz, *Can histories be true?*, 326-327. Chartier, *Writing the Practices*, 258.

⁵¹ Kellner, *Language and historical representation*, 152-153. La Capra, *Retorika in zgodovina*, 155.

⁵² Himmelfarb, *Telling it as you like it*, 158, 167-168.

Literatura

1. Ankersmit, Frank R., Hayden White's appeal to historians, *History and Theory* 37, 2, 1998, 182-192.
2. Ankersmith, Frank R., *Historiography and Postmodernism*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 277-297.
3. Appleby, Joyce, Lynn Hunt, Margaret Jacob, Telling the truth about history, *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 209-218.
4. Barthes, Roland, *The Discourse of History*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 120-123.
5. Baudrillard, Jean, *The illusion of the end*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 39-46.
6. Bennet, Tony, *Outside literature. Texts in history*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 219-230.
7. Berkhofer, Robert, *The challenge of poetics to (normal) historical practice*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 139-155.
8. Burguière, André, *De la compréhension en histoire*, *Annales* 45, 1, 1990, 123-136.
9. Chambers, Iain, *Migrancy, culture, identity*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 77-81.
10. Chartier, Roger, *Writing the Practices*, *French Historical Studies* 21, 2, 1998, 255-264.
11. Ermarth, Elizabeth, *Sequel to history*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 47-64.
12. Ferraris, Maurizio, *Postmoderna i dekonstrukcija modernog*, u: *Postmoderna: Nova epoha ili zabluda*, Naprijed, Zagreb 1988, 83-94.
13. Foucault, Michel, *Nietzsche, genealogy, history*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 124-126.
14. Fox Genovese, Elizabeth, *Literary criticism and the politics of the new historicism*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 84-88.
15. Furet, François, *Družboslovne metode v proučevanju zgodovine in "histoire totale"*, *Zbornik "Vsi Tukididovi mužje"*, *Sodobne teorije zgodovinopisja*, Ljubljana 1990, 51-73.
16. Gadamer, Hans Georg, *Istina i metoda, Osnove filozofske hermeneutike*, Veselin Masleša, Sarajevo 1978.
17. Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija, Korijeni, postignuća, traganja*, *Novi Liber*, Zagreb 1996.
18. Heidegger, Martin, *Bitak i vrijeme*, Zagreb 1985.
19. Himmelfarb, Gertrude, *Telling it as you like it: postmodernist history and the fight from fact*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 158-179.
20. Hobart, Michael, *The Paradox of Historical Constructionism*, *History and Theory* 28, 1989, 42-58.
21. Janeković Römer, Zdenka,
22. Jenkins, Keith, *Rethinking history*, London, New York, 1995 (1991).
23. Jenkins, Keith, *Why Bother with the Past? Engaging with some issues raised by the possible "end of history as we have known it"?*, *Rewriting History*, Vol. 1, 1, 1997, 56-66.
24. Joyce, Patrick, *History and postmodernism*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 244-249.
25. Joyce, Patrick, *The end of social history?*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 341-365.
26. Kellner, Hans, *Language and historical representation*, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 127-138.
27. La Capra, Dominick, *History, Language and Reading: Waiting for Crillon*, *The American Historical Review* 100, 1995, 799-828.

28. La Capra, Dominick, Retorika in zgodovina, u: Zbornik "Vsi Tukididovi mužje", Sodobne teorije zgodovinopisja, Ljubljana 1990, 137-162.
29. Lorenz, Chris, Can histories be true? Narrativism, positivism, and the "metaphorical turn", *History and Theory* 37, 3, 1998, 309-329.
30. Luthar, Oto, Nazaj k pripovedi, Predgovor, u: Zbornik "Vsi Tukididovi mužje", Sodobne teorije zgodovinopisja, Ljubljana 1990, 9-20.
31. Lyotard, Jean François, Odgovor na pitanje: Što je postmoderna?, u: *Postmoderna: Nova epoha ili zabluda*, Naprijed, Zagreb 1988, 233-242.
32. Lyotard, Jean-François, The postmodern condition, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 36-38.
33. Nietzsche, Friedrich, O koristi i šteti istorije za život, Beograd 1977.
34. Norris, Christopher, Postmodernizing history: right wing revisionism and the uses of theory, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 89-102.
35. Popper, Karl, Bijeda historicizma, Kruzak, Zagreb 1996.
36. Roth, Paul A., Narrative explanations: The case of history, *History and Theory* 27, 1998, 1-13.
37. Rüsen, Jörn, Pisanje zgodovine kot teoretski problem zgodovinske vede, Zbornik "Vsi Tukididovi mužje", Sodobne teorije zgodovinopisja, Ljubljana 1990, 75-93.
38. Sewell, William H. Jr., Language and Practice in Cultural History: Backing Away from the Edge of the Cliff, *French Historical Studies* 21, 2, 1998, 241-254.
39. Spiegel, Gabrielle, History, historicism and the social logic of the text in the Middle Ages, u: *The Postmodern History Reader*, ed. Keith Jenkins, Routledge, London-New York, 1997, 180-202.
40. Stone, Lawrence, Vrnitev pripovedne umetnosti: razmišljanje ob novem starem zgodovinopisju, u: Zbornik "Vsi Tukididovi mužje", Sodobne teorije zgodovinopisja, Ljubljana 1990, 163-177.
41. Torres, Félix, Post? Oblici i suština novog spora starih i modernih, u: *Postmoderna: Nova epoha ili zabluda*, Naprijed, Zagreb 1988, 159-173.
42. Vann, Richard T., The Reception of Hayden White, *History and Theory* 37, 2, 1998, 143-161.
43. Vattimo, Gianni, Postmoderno doba i kraj povijesti, u: *Postmoderna: Nova epoha ili zabluda*, Naprijed, Zagreb 1988, 72-82.
44. Veyne, Paul, Kako pišemo zgodovino: pojem intrige, u: Zbornik "Vsi Tukididovi mužje", Sodobne teorije zgodovinopisja, ed. O. Luthar, Ljubljana 1990, 21-49.
45. White, Hayden, Problem pripovedi v sodobni teoriji zgodovinopisja, u: Zbornik "Vsi Tukididovi mužje", Sodobne teorije zgodovinopisja, Ljubljana 1990, 95-135.
46. White, Hayden, *The Content of a Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore 1987.
47. Žunjić, Slobodan, Heidegger i postmoderna, u: *Postmoderna: Nova epoha ili zabluda*, Naprijed, Zagreb 1988, 95-106.

Summary

The cognition of history and methodology in post-modern historiography

Since 19th century numerous scholars discuss whether history is science or art and raise doubts on its cognitive capacities. From that time the gap between “scientific” and “narrative” notion of history became even larger. Positivism, historicism, Marxism, structuralism, social history, demography and quantitative history, cliometry and other historical schools tried to establish the “scientific” historiography. Their contribution to the historical knowledge and methodology is undeniable, but, nevertheless, their attempts to establish exactness in history failed. In effort to achieve this goal they rejected narration, because it was considered to be unscientific. The result of this modernistic definition of history, together with the new literary criticism was that history is often regarded as a kind of hybrid lacking the qualities of science as well as the art. But, this kind of discussion and its conclusion is possible only within the modernistic paradigm, which came to its end. By raising the questions on narrative discourse, post-modernism opened new ways of thinking on the relations between science and art, history and philosophy defining them as different but equally worth “paths to knowledge”. Instead of modernistic meta-histories, post-modernism offered pluralism, differences, subjectivity, temporality and relativity of cognition. Regardless of all post-modernistic aporias they still enable history to redefine itself, outside of the modernistic project of “scientific history”. Epistemological fragility of history results from the absence of its object, the undefined methodology, the lack of theory, subjectivity of historical knowledge and from the influence of different ideologies. The historians have to accept these limitations or, rather, characteristics of historical knowledge and, starting from there, redefine its cognitive capacities and methodology.

In the middle of the discussion on history last 20 –30 years is the question whether it can mediate the past reality through the text. Radical post-modern theory denies such a possibility based on conviction that there are no references outside the texts. Instead of traditional modernistic exclusivism that rejected narration and rhetorical means in history, now we have another exclusivism that disclaims any significance of historical research. Narration is more than just shaping the results of historical research, but it is not the only constituent of the historiography. History as a discipline deals with the past reality, i.e. something which is outside the text. It means that historiography has referential quality. Post-modernistic discussion fell into controversies in this matter, so many theorists withdrew from the previous radical positions and acknowledged that historiography can mediate the past reality in spite of its literarity.

In spite of all inconsistencies and contradictions of post-modernistic objections on history, it's clear that we can't go back to traditional methodology that neglected the textuality of its products. Historiography has to accept epistemological significance of its literary form, but at the same time it mustn't avoid the theory. History can't be reduced to mere narration nor to traditional critical methods of the research – it has to integrate both, together with the theoretical, critical dimension. It has to take into account the subjectivity of historical cognition, i. e. to admit that historical knowledge changes in time and differ according to different perspectives or interpretation.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RAD OVI

32-33

ZAGREB 1999.-2000.

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Neven Budak

Redakcija
Branka Boban
Neven Budak
Mirjana Gross
Franko Mirošević
Iskra Iveljić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednički kolegij
Ivo Goldstein
Marijan Maticka
Mario Strecha

Izvršni urednik
Mario Strecha

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 158, fax. 385 1/ 6156 879

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5. X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Naslovna stranica

Iva Makvić

Prijevod sažetaka

Marina Denona-Krsnik (njemački)

Ivo Goldstein (engleski)

Tisak

KRATIS, Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u srpnju 2001. godine

Naklada

300 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75

RADOVI 32-33

/ [uređivački odbor Ivo Goldstein... et al.]. - Zagreb

: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta,
1999.-2000. – 520 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X